

## JĘZYKOZNAWSTWO

*Olha Makarova*

*Uniwersytet Warszawski, IJP*

*Janusz Rieger*

*Uniwersytet Warszawski, IBI AL*

### **Dwa wiersze w księdze grodzkiej żytomierskiej z pierwszej połowy XVII w.**

W księdze grodzkiej żytomierskiej z 1635 r.<sup>1</sup> Olha Makarova niespodziewanie znalazła dwa wiersze o tematyce religijnej<sup>2</sup>. Wiersze zajmują więcej niż połowę strony. Jeden jest pisany ukraińską odmianą języka cerkiewnosłowiańskiego alfabetem łacińskim, drugi – po polsku. Obydwa są pisane innym charakterem pisma niż akt sądowy umieszczony powyżej wierszy, a także odróżniają się od niego kolorem atramentu. Zapis robi wrażenie, jakby autor zapisu dokonał go na miejscu, nie wykorzystanym przez pisarza zapisek sądowych. Wiersz następuje po zapowiedzi kolejnej zapiski *Opis podatku Czopowego za rok 1627 oraz 162[8]*, która z niewiadomych przyczyn nie została wpisana do księgi. Charakter pisma jest dosyć czytelny.

Wiersze nie mają ani nazwy, ani podpisu autora. Trudno orzec, czy są to utwory oryginalne, kopie czy przeróbki. Incipit drugiego wiersza, polskiego, nie występuje w kartotece incipitów w Instytucie Badań Literackich PAN<sup>3</sup>. Z kolei niektóre dziwne zapisy mogą wskazywać na przepisanie wiersza z pamięci.

### **Wiersz cerkiewnosłowiańsko-ukraiński**

W pierwszej części autor zwraca się do Boga, głosi jego chwałę, wyraża swoją ufność; w drugiej chwali Pannę Świętą.

---

<sup>1</sup> *Житомирська актова книга 1635 р.*, Centralne Państwowe Archiwum Historyczne w Kijowie, Fond 11, Op. 1, karta № 246.

<sup>2</sup> Zrobiła także transliterację. Transkrypcja i komentarze opracowane zostały wspólnie.

<sup>3</sup> Sprawdziła to p. prof. Joanna Partyka, za co składamy jej serdeczne podziękowanie.

| Transliteracja                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           | Transkrypcja                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| woniewinnosty moy Boze moi fudimi<br>Oti Mu za nie Prawa y lstywa zbawimi<br>Jako tiiesy boze ty derzawa Moia<br>Woskuiu Mia ostawi bozemiŃo/c twoia<br>J iako tamia wowiedie whoru fwiatiuiu twoiu<br>wnidu wosieŃa twoia<br>J wo husliach isPowim fia Caru predtoboiu ko oŃ-<br>tarru twoiemu<br>J wo harfie Proslawlu Czaru sławiu twoiu<br>Wielmozny Panie<br>A Panie Moy<br>Nadiiasia naboha Naboha zywah<o><br>Atoi otkriiet swit toistynna iaho<br><br>Pobi zdaiut sia iestestwo ustawy<br>Otiebi bo diwo Czysiaia<br>distwuiet borozdiestwo<br>J zywot obruczait jmier porozdiestowy<br>diwa<br>J Posmierty zywa | Wo newynnosti, moj Boze, moj sudymy,<br>O ty mu za neprawa i lstywa zbawymy.<br>Jako ty jesy, Boze, ty derzawa moja,<br>Woskuju <sup>[1]</sup> mia ostawi, Boze, miŃoŃ <sup>[2]</sup> twoja?<br>I jako tam ja wowiedie <sup>[3]</sup> w horu swiatuju twoju,<br>wnidu <sup>[4]</sup> wo seŃa <sup>[5]</sup> twoja<br>I wo husliach ispowim sia, Caru, pred toboju,<br>Ko oŃtaru twojemu.<br>I wo harfie <sup>[6]</sup> proslawlu, Caru, sławu twoju,<br>Wielmozny Panie,<br>A Panie moj!<br>Nadija sia <sup>[7]</sup> na Boha, na Boha zywah<o>!<br>A toj otkryjet swit – to istyna jaho!<br><br>PobiŃdajut sia <sup>[8]</sup> jestestwo <sup>[9]</sup> , ustawy <sup>[10]</sup> .<br>O tiebi <sup>[11]</sup> bo, Diwo Czysiaia,<br>distwuiet <sup>[12]</sup> bo roŃdiestwo <sup>[13]</sup> !<br>I zywot obruczait, i mier porozdiest<w>owy.<br>Diwa,<br>I po smerti zywa! |

1. **woskuju** ‘dlaczego’; 2. **wowiedie** aoryst ‘wprowadziłem’, ‘wszedłem’; 3. końcowe **-Ń** świadczy o zacytowaniu wyrazu polskiego; 4. **wnidu** ‘wejść’; 5. **wo seŃa** – w słowniku Srezniewskiego<sup>4</sup> *seŃo* występuje też w znaczeniu przenośnym ‘mieszkanie Boga’; 6. **wo harfie** – por. staroukraińskie i staropolskie *arfa* obok *harfa*; 7. **nadija sia** zapewne zamiast rozkaŃnika *nadijaj sia* (por. opuszczenie końcowego *-j* w *sudymy*, *zbawymy*); 8. **pobiŃdajut sia** zapewne ‘pokonywane są’; 9. **jestestwo** w słowniku Srezniewskiego ‘istota (czegoŃ)’, ‘natura (czegoŃ)’, ‘przyroda (czegoŃ)’; 10. **ustawy** – w słowniku Srezniewskiego *ustav* m.in. ‘kres, granica’, ‘prawo’; 11. **o tiebi** moŃe naleŃy czytać: *ot tiebi*; 12. **distwuiet** od *\*dēistvovati* ‘działać’, ‘realizować’; 12. **roŃdiestwo** ‘narodzenie Chrystusa’.

Zwracają uwagę zapisy *ie*, mogące sugerować miękoŃć spółgłoski przed dawnym *\*ě* w pozycji nie tylko akcentowanej, ale i w nieakcentowanej: *wowiedie*, *wo harfie*, *mier*, co trudno jednoznacznie objaŃnić; zapis *ie* w zgłoskach akcentowanych mógłby oddawać dyftongiczny kontynuant *\*ě*, ale tu mamy zapis *ie* takŃe w pozycji nieakcentowanej; w innych przypadkach występuje *i* na miejscu *\*ě*, jak w ukraińskich gwarach południowych: *ispowim sia*, *swit*, *nadija sia*, *Diwo*, *pobiŃdajut*, zapewne też *distwuiet*. Podobnie zapis *ie* mamy też zamiast spodziewanego *e* przed dawnym *r* sonantycznym miękkim: *po smierty*, przed *\*e*: *wo niewinnosty*, *wo sieŃa*, *o tiebi*, przed *e* z dawnego jeru miękkiego: *roŃdiestwo*, *porozdiestwo*.

<sup>4</sup> И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. I-III. Санкт-Петербург 1890-1912.

wy. W innych zapisach przed \*e nie ma i, które mogłoby sugerować miękkość spółgłoski: *derżawa, pred*, podobnie przed \*e z jeru: *jesteststwo*. Tak samo twarde jest r przed u: *caru, ołtaru*. Zapewne więc zapisy z *ie* zamiast *e*, mogące sugerować zaznaczenie miękkości, wcale miękkości nie oznaczają tak, jak to ma miejsce w wierszu polskim (zob. niżej).

Zapisy z *i* zamiast *y* i na odwrót można objaśniać brakiem zasad używania tych liter.

Miękkość w *Wielmożny Panie, A Panie moj!* przy zwracaniu się do Boga to polonizmy (podobnie jak *miłość*).

Litery *y* oraz *i* są używane wymiennie i na podstawie ich użycia nie można sądzić o ich brzmieniu czy o charakterze końcówki (por. np. zapisy: *sudimi, zba-wimi*).

W formie *obruczait* trzeba widzieć zwężenie nieakcentowanego *e*.

Odnosić trzeba elementy cerkiewnoślawiańskie: *žd* z \**dj*: *roźdiestwo*, przyimki i przedrostki *ko, wo* ze zwokalizowanym jerem: *ko ołtaru, wo sieła, woskuju, wowiedie*, odmianę niezłożoną: dop. *neprawa, lstywa*, końcówkę *-aho*: *żywaho* (w *jaho* końcowe *-aho* według analogii do *żywaho*, zwłaszcza, że potrzebne jest dla rymu), formę 2 lp. cz. ter. *jesy*, formy aorystu: *ostawi, wowiedie*, wreszcie wyrazy: *woskuju*, dop. *lstywa*.

## Wiersz polski

Tu również autor chwali Pana Boga za jego wielkość i miłosierdzie – opiekę nad ludźmi i zwierzętami.

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>Kto żywi Powietrznie Ptaki<br/>Kto zwierzęta Kto robaki<br/>Kto Podwodą błędnie rzbi<br/>Ti ǫam Panie bez Pochibȳ<br/>Ti ǫam Panie ǫwieȳ Moznosci<br/>Daieǫ wǫytko Kuziwnoǫci<br/>JnaPełniaǫ wǫzytkie</p> <p>Tego z ǫie Człowieku zwierził<br/>Ani ǫkreǫ Niezamierził<br/>Abi Ku Potrzebie swoiȳ<br/>Użył hoyni łaski twoieȳ<br/>Bodz czȳc chwał ǫwieȳ Moznocȳ<br/>Zatwoie ǫczodroblwoǫcy</p> <p>Zyw ze duǫe A day chleb&lt;a&gt;<br/>Ktory Pȳni ǫtwoego nieb&lt;a&gt;<br/>J mi twoieȳ Lud<br/>OPieky bȳdziem<br/>Cie ǫławycz<br/>Nawieky</p> | <p>Kto żywi powietrzne ptaki?<br/>Kto zwierzęta, kto robaki<sup>[1]</sup>?<br/>Kto pod wodą błędne<sup>[2]</sup> ryby?<br/>Ty sam, Panie, bez pochyby<sup>[3]</sup>!<br/>Ty sam, Panie, &lt;w&gt; swej możliwości<sup>[4]</sup><br/>Dajesz wszystko ku żywności<sup>[5]</sup>,<br/>I napełniasz wszystkie [...]</p> <p>Tegoś się człowieku<sup>[6]</sup> zwierzył,<br/>Aniś kresu nie zamierzył,<br/>Aby ku potrzebie swojej<br/>Użył hojni łaski twojej!<br/>Bądź &lt;cz&gt;czȳc chwał<sup>[7]</sup> z Twojej możliwości<br/>Za Twoje szczodroblwości!</p> <p>Żyw ze duszę<sup>[8]</sup>, a daj chleb&lt;a&gt;,<br/>Który płyni z twoego nieb&lt;a&gt;.<br/>I my, twojej lud opieki,<br/>Bȳdziem Cię sławić na wieki!</p> |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

1. **robaki** drobne zwierzęta; por. uwagę K. Nitscha<sup>5</sup>: „W północnej ludowej Polsce *robak* bardzo często oznacza wszelkie drobne nie latające a nie hodowane zwierzęta. [...] Wg Tomaszewskiego bowiem robak znaczy: 1) dżdżownice i wszelkie [czy też latające] owady; 2) myszy, szczury, łasice, kuny”; 2. **błędne** zapewne ‘błąkające się’ lub ‘zabłąkane’; 3. **bez pochyby** ‘bez wątpienia’; 4. **możność** ‘moc, potęga’; 5. **ku żywności** ‘dla wyżywienia’; 6. **człowieku** ‘człowiekowi’; 7. **chwał** może zamiast ‘chwalon’? (w tym wersie brak jest jednej zgłoski); 8. lub Imn.: dusze.

Tak jak w pierwszym wierszu autor znaczy miękkość tam, gdzie jej nie wymawia: *powietrznie, błędnie, swiey, s twiei* zamiast *powietrzne, błędne, swej, twej*.  
*W hojni, płyni* mamy typowe kresowe zwężenie nieakcentowanego *e* w *i*.

### „Wiersz” łaciński

Całość zamykają cztery wersy: trzy ostatnie po łacinie, dwa pierwsze tylko przypominają łacinę. Może to być skutek błędnego wpisania, lub jakaś gra słowna:

Egre ię akwa wyta  
 Vyrises tuos /in mie mita  
 Per dominum tuum vostrum  
 Per Chri/tum dominum  
 Nostrum

\* \* \*

Księgi sądowe zawierają wiele interesujących opisów, informacji historycznych, obyczajowych, wpisów. Zwłaszcza język testamentów ociera się o zdania czy wezwania o charakterze literackim. Po raz pierwszy jednak znaleziono w nich wiersze, a więc utwory o charakterze stricte literackim, choć może nie najwyższej próby. Jest to swojego rodzaju rewelacja nie tylko z powodu niezwyklego genre’u (wiersze religijne) w składzie dokumentów kancelaryjnych, ale głównie z powodu swojego układu językowego. Pisane grafią polską teksty staroukraiński i staropolski zawierają wiele cech archaicznych.

Język obydwu wierszy różni się od języka ukraińskiego i polskiego (oraz manieri graficznej) w zapiskach sądowych, ale krótkie teksty wierszy nie pozwalają na uogólnienia.

<sup>5</sup> K. Nitsch, *Studia z historii polskiego słownictwa*, Kraków 1948, s. 119.

## STRESZCZENIE

**Two Verses in the Zhytomyr Court Book from the First Half of the 17<sup>th</sup> c.**

The court books contain many interesting descriptions, historical and cultural information. Unexpectedly in Zhytomyr court book from 1635 there have been found two short religious verses. The first is written in Ukrainian variant of Church-Slavic, the second – in Polish. The verses have no title and are not signed. It is hard to define if it is the original composition or just a remade one. The language of these verses differs from the language of the acts in the book by some orthographic features and archaisms.

